

Substitutie of communicerende vaten?

Veel hypothesen die richtinggevend zijn voor sociologisch onderzoek zijn verbijzonderingen van wat de 'substitutietheze' genoemd zou kunnen worden. Als iets niet op de ene manier kan, dan moet het op de andere. Ik geef een voorbeeld: als mensen niet veel sociale contacten hebben met familieleden of met mensen op hun werk, dan zullen ze meer contacten hebben met hun burens. Eind jaren zestig en begin jaren zeventig, werd er veel onderzoek gedaan naar contacten tussen burens. Er werden jaarlijks enorme aantallen woningen gebouwd om het woningtekort in te lopen en de angst was dat mensen zouden vereenzamen in al die grootschalige nieuwbouwwijken. Mijn latere promotor, Frans Grunfeld, vond in zijn promotieonderzoek evenwel dat er meer en minder sociabele mensen zijn (1970). Sommigen mensen hebben contacten met familie én met burens én met collega's en met vele mensen meer. Anderen blijven op zichzelf en zoeken weinig contact. In plaats van een substitutiemodel lijkt hier het mechanisme van de communicerende vaten veel meer van toepassing. Een hoog of laag niveau op één aspect betekent ook een hoog of laag niveau op een ander.

De substitutietheze wordt ook vaak gebruikt in het denken over sociale uitsluiting. In het voetspoor van Karl Polanyi is wel gesuggereerd dat er drie belangrijke sferen van integratie zijn, en dus ook van mogelijke uitsluiting. De eerste is die van de markt. Uitsluiting in de markt betekent dat mensen niet in staat zijn goederen en diensten tegen geldende marktprijzen te kopen of dat zij op de arbeidsmarkt niet aan bod komen. De tweede sfeer is die van de collectieve voorzieningen die de verzorgingsstaat biedt. Niet in aanmerking komen voor ondersteuning, of er niet in slagen gebruik te maken van verzorging waarop men recht zou kunnen doen gelden, is ook een vorm van sociale uitsluiting. De derde sfeer van integratie is die van de communale netwerken: familie, vrienden, landgenoten, buurtbewoners. Als je geen vrienden hebt, geen familie, geen contacten hebt met burens of mensen met een overeenkomstige etnische achtergrond, kun je geen beroep doen op allerlei informele vormen van solidariteit.

De verhouding tussen deze drie sferen wordt vaak voorgesteld als geba-

seerd op substitutie. Daar is in veel gevallen ook wat voor te zeggen. Als mensen bijvoorbeeld niet in staat zijn zichzelf tegen ziektekosten te verzekeren, zijn ze aangewezen op collectieve verzekeringen en als men daar geen gebruik van wil of kan maken, rest alleen nog hulp en bijstand van familie en vrienden. Maar het model van de communicerende vaten is ook hier van belang. Claus Offe (1984) heeft betoogd dat de verzorgingsstaat gebaseerd is op een structurele contradictie. De verzorgingsstaat beoogt de markt te corrigeren en goederen en diensten aan te bieden die nodig worden geacht voor een menswaardig bestaan. Maar in tijden waarin het er het meest op aankomt, in perioden van economische crisis, is de verzorgingsstaat op haar zwakst. De reden daarvoor is simpel: sociale voorzieningen worden gefinancierd door markttransacties te belasten. Dat betekent dat verzorgingsstaten sterk zijn als de economie groeit en bloeit en zwak zijn in tijden van laagconjunctuur: communicerende vaten.

De staat is dus afhankelijk van de markt, maar het omgekeerde is ook waar. Niet alleen indirect door het sociale vangnet waardoor dramatische dalingen in het consumptieniveau worden vermeden, maar ook omdat de overheid een 'big spender' is en veel particuliere bedrijvigheid als 'cliënt' ondersteunt. De enorme investeringen in de stedelijke infrastructuur in de loop van de jaren negentig zijn daar een goed voorbeeld van. De slogan 'meer markt en minder overheid' slaat in dit verband nergens op.

Niet alleen op het macroniveau van staten en nationale economieën, maar ook op het niveau van individuele personen en huishoudens biedt de metafoor van de communicerende vaten verhelderende inzichten. Onderzoek naar armoede laat zien dat arme mensen vaak de materiële middelen ontberen om hun sociale netwerken in stand te houden. Kinderen in arme huishoudens zijn niet in staat de trendy kleren en speeltjes te kopen die nodig zijn om in 'peer groups' te worden opgenomen. Sociale netwerken zijn gebaseerd op wederkerigheid. Als je mensen geen cadeautje voor hun verjaardag kunt geven, kan dat ertoe leiden dat je minder mensen uitnodigt voor je eigen feestje. Uitsluiting in de sfeer van de markt kan er aldus toe leiden dat mensen ook worden uitgesloten van sociale netwerken en informele vormen van ondersteuning.

340

Over informele netwerken gesproken: de metafoor van de communicerende vaten is ook verhelderend als we kijken naar de relatie tussen de formele en informele sector. De informele sector wordt vaak beschouwd als een substituut voor de formele sector. Als de kansen op de arbeidsmarkt afnemen en gekort wordt op sociale voorzieningen, zouden mensen gedwongen worden uit te wijken naar informele activiteiten. Maar de formele en informele sector te zien als substituten, brengt het risico met zich mee dat we te veel uitgaan van gescheiden sferen die geheel los van elkaar staan. Alsof mensen ofwel in de ene ofwel in de andere sector actief zijn. Maar zo

is het in werkelijkheid niet. Veel mensen die zich bezighouden met informele activiteiten zijn ook actief in de formele sector. Loodgieters, schilders, bouwvakkers, automonteurs die reguliere banen bezetten, hebben betere middelen – vaardigheden, contacten, gereedschap – om informeel geld te verdienen dan werklozen. In veel gevallen zijn de ‘assets’ die ertoe doen in het formele circuit precies dezelfde als die ertoe doen in het informele circuit. Het onderscheid tussen die circuits is ook vaak moeilijk te maken. De communicerende vaten beschrijven beter wat er aan de hand is dan de substitutiethese.

Er zijn wel meer veelzeggende voorbeelden te geven. Uitgedrukt in geld per hoofd van de bevolking worden de kunsten in Nederland meer gesponsord dan in de Verenigde Staten (Hitters 1996). Dat is een verrassende onderzoeksuitkomst omdat we geneigd zijn te denken, dat in de vs de overheid minder genereus is dan in Nederland en daarom particuliere sponsoring een grotere rol moet spelen. We denken, met andere woorden, in termen van substitutie, maar kennelijk klopt die manier van redeneren niet. Het lijkt er meer op dat een staat die de kunsten sterk promoot, geworteld is in en bijdraagt aan een algemeen cultureel klimaat waarin de kunsten van groot belang worden geacht. Datzelfde culturele klimaat zorgt ervoor dat ook bedrijven denken dat zij hun imago kunnen verbeteren door kunsten te steunen. Méér staat betekent dan ook méér markt; alweer het principe van de communicerende vaten. We zien het ook terug bij het geven voor goede doelen. Landen die veel aan ontwikkelingshulp doen op het niveau van de staat, kennen ook een genereuze bevolking als het gaat om particuliere donaties (vgl. Komter, Burgers en Engbersen 2000).

Het overtuigendste voorbeeld van de werking van sociale communicerende vaten is te vinden in het gedrag van transnationale ondernemingen. Omstreeks het begin van de jaren negentig deed ik met een collega die werkte aan een omvangrijke en indrukwekkende studie naar de sociale condities van industrialisering in Brabant (Kalb 1997), een kleinschalig onderzoek naar de lokale gevolgen van economische herstructurering (Burgers en Kalb 1994). We keken naar het effect van de afslankingsoperatie van Philips rond het honderdjarig bestaan van het bedrijf (1991), op een echte ‘Philipsbuurt’ in Eindhoven: Drents Dorp. Dat was een buurt waar in de jaren zeventig nagenoeg de hele beroepsbevolking bij Philips werkzaam was. Waar in die tijd in andere landen complete fabrieken – bijvoorbeeld in Hasselt in België, op minder dan zeventig kilometer van Eindhoven – gesloten werden zonder veel compenserende maatregelen, was Philips in Nederland veel meer behoedzaam en geneigd tot compensatie en ‘flankerend beleid’. Als modelwerkgever na de Tweede Wereldoorlog in Nederland kon Philips het zich in Nederland en zeker in Eindhoven, niet permitteren op brute wijze werkgelegenheid af te stoten. De afslanking in Eindhoven werd vooral

Jack Burgers | *Substitutie of communicerende vaten?*

vormgegeven via vervroegde uittreding. Mensen werden niet ontslagen, maar gingen op hun 57e met pensioen. Zowel ex-werknemers als het bedrijf konden op die manier hun waardigheid behouden. In een politieke cultuur van overleg en maatschappelijke verantwoording beweegt een bedrijf zich kennelijk anders dan in een cultuur waarin er veel meer een liberaal klimaat heerst. Philips is een voorbeeld van wat tegenwoordig een 'global player' heet. En die speelt dus kennelijk verschillende wedstrijden in verschillende institutionele contexten. Het model van de communicerende vaten laat ook zien hoe belangrijk lokale tradities nog zijn in een gemonddialiseerde wereld.

Er zijn talloze terreinen waarop onderzoek naar de vraag of substitutie of communicerende vaten het meest verklaren, erg interessant zou kunnen zijn. Wat bijvoorbeeld te denken van vrijwilligerswerk, gebruikmaken van culturele voorzieningen, reizen met de trein, reageren op contactadvertenties, bezoek aan prostituees?

Geraadpleegde literatuur

Burgers, Jack en Don Kalb (1994) Economische herstructurering en lokale gevolgen. Drents Dorp, Eindhoven: Industrialisering en deïndustrialisering op buurtniveau. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20 (3) 25-43.

Grunfeld, F. (1970) *Habitat and habitation: A pilot study*. Alphen a/d Rijn: Samsom.

Hitters, Erik (1996) *Patronen van patronage: Mecenaat, protectoraat en markt in*

de kunstwereld. Utrecht: Jan van Arkel.

Kalb, Don, (1997) *Expanding class: Power and everyday politics in industrial communities, The Netherlands, 1850-1950*. Durham and London: Duke University Press.

Komter, A.E., J. Burgers en G. Engbersen (2000) *Het cement van de samenleving: Een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Offe, Claus, (1984) *Contradictions of the welfare state*. Londen: Hutchinson.